

MELISA FORIĆ PLASTO

Stećci u aktuelnim bosanskohercegovačkim udžbenicima historije¹

Apstrakt: Cilj rada je sagledati kako su stećci kao jedan od najznačajnijih kulturnih spomenika srednjeg vijeka na prostoru Bosne i Hercegovine i njenog susjedstva predstavljeni u aktuelnim bosanskohercegovačkim udžbenicima. Analiza se sprovodi na osnovu udžbenika koji su napisani po postojećim nastavnim planovima i programima za historiju u Bosni i Hercegovini baziranim na tri jezika (bosanski, hrvatski i srpski). Osnovno pitanje koje želimo postaviti je čiji su stećci i u kojoj mjeri su predstavljeni sadržaji ideologizirani, a u kojoj mjeri se tretiraju kao kulturno-historijska i zajednička vrijednost.

Ključne riječi: stećci, udžbenici, obrazovanje, nastava historije, srednji vijek, monoperspektivnost, relativizacija, ideologizacija, Bosna i Hercegovina

Abstract: The aim of the article is to assess the presentation of medieval tombstones – stećci as the one of the most significant cultural monuments of Bosnia and Herzegovina and its neighborhood in Middle Ages in the textbooks. The analysis has been conducted on the textbooks created by the present curricula for history education in Bosnia and Herzegovina based on the three languages (Bosnian, Croatian and Serbian). The main question that is raised is to whom the stećci belong to and in what extent the contents of the textbooks are influenced by ideologies and in what extent they are presented as a cultural-historical and common value.

Key words: medieval tombstones – stećci, textbooks, education, history education, Middle Ages, monoperspectivity, relativisation, ideologization, Bosnia and Herzegovina

Uvod

Na UNESCO samitu održanom 2016. godine u Istanbulu donesena je odluka o uvrštavanju stećaka na Listu svjetske kulturne baštine.² U cijelom nominacijskom procesu koji je trajao od 2009. godine najzaslužniju ulogu zasigurno je imao pokojni profesor Dubravko Lovrenović. Tome u prilog govore i brojni naučni radovi i

¹ Ovom prilikom želimo se zahvaliti nastavnicama i nastavnicima iz udruženja EUROCLIO HIP BiH za pomoć oko pribavljanja udžbenika korištenih u ovoj analizi.

² <http://whc.unesco.org/archive/2016/whc16-40com-8B-en.pdf>

knjige u kojima je profesor obrađivao tematiku stećaka³ objavljene upravo u vrijeme pripreme za njihovu nominaciju, snažno se zalažući za tezu o interkonfesionalnosti stećaka koju su prije njega zastupali Alojz Benac i Šefik Bešliagić.

U zemlji koja već četvrt stoljeća ima organizovano školstvo na nacionalnom principu s tri paralelna i međusobno skoro potpuno isključiva sistema interesovalo nas je na koji način su u nastavnim programima i udžbenicima historije prikazani stećci? Da li su teze iz savremene historiografije prenesene u udžbenike i da li su stećci prikazani kao kulturno-historijska vrijednost?

Nastava historije i udžbenici u Bosni i Hercegovini

Obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini apsolutno reflektira administrativnu organizaciju države i njenu podjelu na dva entiteta: Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku, te Brčko distrikt, a zatim i podjelu na deset kantona unutar Federacije BiH. Na svakom od navedenih nivoa djeluje nadležno ministarstvo obrazovanja koje propisuje i sprovodi zakone iz oblasti obrazovanja, odnosno definiše nastavne planove i programe, i odobrava udžbenike za sve predmete osnovnog i srednjeg obrazovanja. Činjenica da na nivou države ne postoji ministarstvo obrazovanja već se njegove kompetencije nalaze unutar odgovornosti Ministarstva civilnih poslova govori mnogo u prilog potpunoj decentralizaciji obrazovnog sistema.

I pored gore spomenute administrativne usitnjenosti u BiH mnogo relevantnija je ona unutrašnja podjela obrazovanja na tri sistema zasnovana na nacionalnom identitetu, odnosno jeziku na kojem se nastava izvodi – bosanski (vezuje se za Bošnjake), srpski i hrvatski.⁴ Svoje duboke korijene ova podjela ima u vremenu rata 1992–1995, a spomenuti sistemi nastavili su živjeti legalno i u miru sve do danas i to na teritorijama gdje su spomenute nacionalne grupe u većini. Zajednička karakteristika im je izrazita monoperspektivnost i međusobna isključivost. Na obrazovanje se gleda kao na sredstvo kojim će se kreirati tri različite nacionalne historije, jezika i kulture, a ne kao na sredstvo kojim će se razviti zajednički državni identitet.

Prema riječima Roberta Stradlinga, udžbenik u većini evropskih zemalja i dalje služi kao osnovno nastavno sredstvo u podučavanju nastave historije.⁵ S obzirom na to da udžbenik nastaje na osnovu nastavnog kurikulumu, odnosno plana i programa koji je svojevrsan politički dokument iza kojeg stoji vladajuća ideologija, on na neki način predstavlja kanonizirano znanje, službenu verziju interpretacije prošlosti koja je preporučena ili bolje reći propisana od strane državnih autoriteta. Zbog niza ograničenja u smislu provođenja udžbeničkih sadržaja u nastavi, slika prošlosti

³ Vidi: Forić Plasto / Đelmo 2018, 21-32.

⁴ Soldo et al. 2017, 8-9, vidi fusnotu 1; Katz 2015, 52-53.

⁵ Stradling 2003, 265.

data u udžbenicima često je pojednostavljena i stereotipna. Ukoliko uzmemo u obzir da u najvećem broju slučajeva udžbenik predstavlja i osnovni izvor saznanja u nastavnom procesu, možemo pretpostaviti da slika koju učenici dobijaju često bude samo iskrivljeni odraz prošlosti.

Udžbenici u Bosni i Hercegovini prošli su dug put od 1992. godine do danas. Brojne analize pokazuju izvjestan napredak uzrokovan radom niza komisija na državnom nivou obrazovanim pod inicijativom OSCE misije i Vijeća Evrope u Bosni i Hercegovini koje su radile na harmonizaciji nastavnih programa i kreiranju zajedničkih jezgri za historiju i ostale nacionalne predmete, uklanjanju uvredljivih sadržaja iz udžbenika, pobošljavanju kvaliteta udžbenika.⁶ Iako su neke od navedenih intervencija bile više kozmetičke prirode, evidentna su manja poboljšanja.⁷

Zbog svega navedenog smatrali smo potrebnim uraditi jednu kraću analizu kako su stećci predstavljeni u aktuelnim udžbenicima historije/istorije/povijesti u Bosni i Hercegovini. Dodatni motiv predstavlja i jedna od odrednica preporuka Vijeća Evrope o podučavanju historije koja glasi: da nastava historije treba da “omogući građanima Evrope jačanje njihovog individualnog i kolektivnog identiteta kroz poznavanje zajedničkog istorijskog nasljeđa u svim njegovim dimenzijama – lokalnoj, regionalnoj, nacionalnoj, evropskoj i globalnoj.”⁸ A stećci to zasigurno i jesu, što je dodatno potvrđeno njihovim upisom na UNESCO listu svjetske baštine.

U analizi su korišteni udžbenici historije za osnovne i srednje škole koji prate aktuelne nastavne planove i programe na bosanskom, srpskom i hrvatskom jeziku u Bosni i Hercegovini. Koristili smo udžbenike za 7. razred devetogodišnje osnovne škole na bosanskom,⁹ hrvatskom¹⁰ i srpskom jeziku.¹¹ Od srednjoškolskih udžbenika korišteni su udžbenici za drugi razred gimnazije koji su usklađeni s nastavnim planovima na bosanskom,¹² hrvatskom¹³ i srpskom jeziku.¹⁴ Osim toga razmatrani su i udžbenici za srednje strukovne škole za sva tri nastavna plana i programa.¹⁵ Navedeni udžbenici odobreni su za korištenje u 2017/2018. godini, a za analizu su odabrani oni koji se

⁶ Karge/Batarilo 2008; Pingel 2017; Agičić 2003, 139-160.

⁷ Soldo et al. 2017; Trbić 2007; Radušić 2009.

⁸ Preporuka Vijeća Evrope o nastavi historije u XXI stoljeću, 4.

⁹ Hasičić 2010; Dervišagić et al. 2010. Iako se na listi udžbenika odobrenih od strane Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke nalazi ukupno osam udžbenika, za analizu smo odabrali dva koja se najviše koriste u školama koje rade po NPP na bosanskom jeziku.

¹⁰ Birin et al. 2016.

¹¹ Mihaljčić 2014; Mihaljčić 2017.

¹² Kurtović/Hajrulahović 2007.

¹³ Birin/Šarlija 2009.

¹⁴ Mihaljčić 2012.

¹⁵ Hadžiabdić et al. 2013; Bekavac/Šarlija 2009; Šobot et al. 2010; Simanić/Mastilović 2007.

najviše koriste u školama širom Bosne i Hercegovine. Bitno je napomenuti da su svi udžbenici za osnovnu školu izdati u Bosni i Hercegovini, dok su udžbenici za srednje škole koje rade po hrvatskom nastavnom planu i programu izdati u Hrvatskoj.

Na osnovu sadržaja koji se pojavljuju u udžbenicima i onoga što se od učenika očekuje da o stećcima nauče odredili smo nekoliko osnovnih pitanja na koja ćemo u analizi odgovoriti. Slična pitanja pojavljuju se upravo na kraju lekcija u svrhu ponavljanja i sistematiziranja znanja.

Šta su stećci?

Svi analizirani udžbenici na ovo pitanje imaju jedinstven odgovor, definiciju koja se u pravilu ponavlja na kraju lekcije među definicijama koje treba zapamtiti: *Stećci su srednjovjekovni nadgrobni spomenici* podrazumijevajući da se odnose na prostor Bosne i Hercegovine. Ipak, pojačavanje utiska o samom fenomenu stećaka varira od autora do autora. Tako npr. kod Hasičića *predstavljaju poseban vid arhitektonskog i umjetničkog izražaja*¹⁶ bez dalje elaboracije u čemu se on ogleda. Učenici sedmog razreda će iz drugog udžbenika saznati da stećci predstavljaju *najzanimljiviju i najznačajniju pojavu u umjetnosti Bosne*.¹⁷ Kod Mihaljčića se za učenike osnovne škole naglašava njihova monumentalnost i veličina,¹⁸ dok gimnazijalcima isti autor ukazuje na to *da su stećci najneposredniji i najbolji izraz shvatanja onovremene sredine* te da su *zato oni originalna tvorevina*.¹⁹ Stećci također predstavljaju *osobitost srednjovjekovne bosanske umjetnosti*.²⁰

Gdje su stećci?

Najbolji primjer selektivnog prezentiranja činjenica možemo vidjeti u informaciji o rasprostriranju stećaka. Neki od autora slučajno ili namjerno zaboravljaju pojedina područja na kojima se stećci nalaze. Na primjeru osnovnoškolskih udžbenika možemo vidjeti da je kod Hasičića izostao prostor zapadne Srbije (*Stećaka ima na području cijele današnje Bosne i Hercegovine te u dijelovima Hrvatske i Crne Gore koji su bliže Bosni...*),²¹ dok se kod Dervišagića spominje samo prostor Bosne.²² Udžbenik za 7. razred na hrvatskom jeziku spominje samo stećke u Bosni i dijelovima Hrvatske (*Osim u Bosni, stećci su pronađeni i u raznim dijelovima Dalmatinske zagore*),²³ a kod Mihaljčića prostor rasprostriranja se i ne spominje.

¹⁶ Hasičić 2010, 113.

¹⁷ Dervišagić et al. 2010, 111.

¹⁸ Mihaljčić 2017, 143.

¹⁹ Mihaljčić 2017, 203.

²⁰ Birin/Šarlija 2009, 147.

²¹ Hasičić 2010, 113.

²² Dervišagić et al. 2010, 111.

²³ Birin et al. 2016, 124.

Za srednjoškolske udžbenike informacije o rasprostiranju udžbenika su nešto potpunije. Navodimo primjer udžbenika za drugi razred gimnazije na bosanskom jeziku: *Pored Bosne i Hercegovine stećci se nalaze i u dijelovima Hrvatske, Srbije i Crne Gore,*²⁴ kao i udžbenika na srpskom jeziku: *Najviše ih ima u Bosni, Hercegovini, zatim u južnoj Dalmaciji, Crnoj Gori i zapadnoj Srbiji,*²⁵ uz dodatno pojašnjenje da su *stećci međutim nastali u krajevima koji se nalaze u zatvorenom, mrtvom trouglu između Primorja, Moravsko-varždarske doline i srednje Evrope, gdje su uticaji sa strane bili mali ili nikakvi.*²⁶ Slično je navedeno i u udžbeniku za srednje stručne škole: *Najviše stećaka ima u Bosni, Hercegovini, zatim u južnoj Dalmaciji, Crnoj Gori i zapadnoj Srbiji.*²⁷ Interesantno je primijetiti da se posljednjim primjerima u terminologiji koristi pojam regije južna Dalmacija umjesto državne odrednice što svakako govori u prilog selektivnog pristupa.

S obzirom na to da se radi o istom, gore navedenom, autoru udžbenika za osnovnu i srednju školu na hrvatskom jeziku, kod rasprostiranja stećaka opet je izostao prostor Srbije i Crne Gore (*Na području Bosne postoji oko 53.000 stećaka koji se mogu pronaći i na području Hrvatske, prije svega oko rijeke Cetine te u okolici Sinja i Imotskog*).²⁸ Slična informacija se nalazi u udžbeniku za srednje strukovne škole (*stećci mogu se pronaći i na području Hrvatske, prije svega oko rijeke Cetine, te u okolici Sinja Imotskog*).²⁹

Koliko stećaka ima?

Na postavljeno pitanje obrađeni udžbenici dat će nam različite odgovore. Broj od 50.000 stećaka pojavljuje se u dva udžbenika te, uz pažljivo čitanje cijelog pasusa može se primijetiti da se ova brojka vjerovatno odnosi samo na prostor Bosne i Hercegovine, a ne i na okolna, ranije navedena područja rasprostiranja stećaka.³⁰ Hasičić u svom udžbeniku u tabeli rasprostranjenosti oblika stećaka navodi broj od 58737.³¹ Udžbenik za drugi razred gimnazije na hrvatskom jeziku navodi broj od 53.000 stećaka, i on se također odnosi na prostor Bosne, dok se broj za područje Hrvatske ne navodi.³² U udžbenicima za osnovnu i srednju školu koje potpisuje Mihaljčić navodi se potpuno ista rečenica da je *sačuvano (je) preko 60.000 stećaka, ali samo oko 300*

²⁴ Kurtović/Hajrulahović 2007, 180.

²⁵ Mihaljčić 2012, 202.

²⁶ Mihaljčić 2012, 203.

²⁷ Šobot et al. 2010, 82.

²⁸ Birin/Šarlija 2009, 148.

²⁹ Bekavac/Šarlija 2009, 146.

³⁰ Kurtović/Hajrulahović 2007, 180; Dervišagić et al. 2010, 111;

³¹ Hasičić 2010, 114.

³² Birin/Šarlija 2009, 148.

*ima uklesane natpise.*³³ Možemo pretpostaviti da se navedeni broj odnosi na sva područja rasprostiranja jer u gimnazijskom udžbeniku ovoj rečenici prethodi ona koja navodi prostor rasprostiranja stećaka.³⁴ U ostalim udžbenicima ovaj podatak se ne smatra relevantnim te nije ni naveden. Iako je broj stećaka prilično otvoreno pitanje jer je njihov konačan broj teško utvrditi, spomenut ćemo podatak od 69356 stećaka na ukupno 3162 nekropole koji navode Šefik Bešlić, Dubravko Lovrenović i najposlije i UNESCO.³⁵ Navedene cifre su pretpostavljamo preuzete iz neke druge korištene literature.

Koje su najpoznatije nekropole stećaka?

Informaciju o najpoznatijim nekropolama stećaka donose samo udžbenici rađeni za nastavni plan i program na bosanskom jeziku. Hasičić je ograničio informaciju na dvije nekropole: *najpoznatija nalazišta stećaka u Bosni i Hercegovini su Radimlja kod Stoca i Zgošća kod Kaknja.*³⁶ Isti autorski tim udžbenika za osnovnu školu i gimnaziju navodi uglavnom iste nekropole, odnosno preciznije “nalazišta stećaka”: *Zgošća kod Kaknja, Radimlja kod Stoca, Blidinje i drugi.*³⁷ odnosno *Zgošća kod Kaknja, Radimlja kod Stoca, Blidinje, Boljuni, Popovo, itd.*³⁸ Najveći broj nekropola nabrojan je u udžbeniku Esada Kurtovića kako slijedi: *Istaknute nekropole nalaze se u Blidinju, Radimlji, Boljunima, Grborezima, Popovu.*³⁹ Udžbenici koji prate NPP na hrvatskom i srpskom jeziku ne navode imena značajnih nekropola koje bi učenici trebali zapamtiti.

Kada su izrađivani stećci?

O datiranju stećaka udžbenici na bosanskom jeziku iz nekog razloga ne daju nikakve informacije. Naglasak je ipak stavljen na druge već opisane podatke i zanimljivosti. U udžbenicima na hrvatskom jeziku nailazimo na nekoliko datacija. U udžbeniku za sedmi razred osnovne škole navedeno je da se stećci *pojavljuju u drugoj polovici XIV stoljeća, a osobito se podižu kroz XV i u prvoj polovici XVI stoljeća.*⁴⁰ dok se isti autori u udžbeniku gimnazije, kao i autori udžbenika za srednju strukovnu školu, opredjeljuju za nešto kraći vremenski period *najvećim se dijelom datiraju u*

³³ Mihaljčić 2017, 143, 183. Mihaljčić 2012, 202.

³⁴ Mihaljčić 202.

³⁵ Bešlić 2004, 14; Lovrenović 2009, 252; <http://whc.unesco.org/en/list/1504/>

³⁶ Hasičić 2010, 114.

³⁷ Dervišagić et al. 2010, 111.

³⁸ Hadžiabdić et al. 2013, 163.

³⁹ Kurtović/Hajrulahović 2007, 180.

⁴⁰ Birin et al. 2016, 124.

*XIV i XV st.*⁴¹ Nešto širi vremenski raspon, koji djelomično korespondira i s datacijom navedenom kod Bešlagića⁴² i Lovrenovića,⁴³ navodi Mihaljčić u svom gimnazij-skom udžbeniku: *umjetnost stećaka cvjetala je četiri stoljeća – od XII do XVI vijeka.*⁴⁴ Ovdje ćemo napomenuti važnost koncepta historijskog vremena koji je definiran kao relevantan za razvoj historijskog mišljenja kod učenika. Do njega se dolazi usvajanjem temeljnih historijskih znanja, koja podrazumijevaju poznavanje najvažnijih činjenica, datuma i historijskih ličnosti. Razvoj vještina hronološkog mišljenja kao jedan od bitnih historijskih konceptata zastupljen je u dokumentu *Zajedničke jezgre nastavnih planova i programa za historiju definirane na ishodima učenja* donesene od strane Agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje u Bosni i Hercegovini.⁴⁵ Zato smatramo da je ispravno navođenje vremenskog okvira koji se vezuje za nastanak i nestanak stećaka bitno za uspoređivanje i povezivanje s činjenicama i periodima uspona i propasti srednjovjekovne bosanske države.

Kakvi su oblici stećaka i motivi na njima?

Možemo reći da se u svim analiziranim udžbenicima nalaze dosta iscrpne informacije o samom izgledu stećaka. Neke su možda i suviše opširne za uzrast kojem su namijenjene. Pojedini autori su nastojali dati što više informacija, dok su se neki ograničili samo na najraširenije primjere. Što se tiče oblika stećaka, u udžbeniku za sedmi razred na bosanskom jeziku autor je dao tabelu najraširenijih oblika (ploča, sanduk, sljemenjak, stup, krstača i amorfnog oblika) i njihovu brojnu zastupljenost navodeći u samom tekstu da se *se stećak najčešće javlja u obliku sanduka (sarkofag).*⁴⁶ U udžbeniku za isti razred na hrvatskom jeziku imamo navođenje *oblika sanduka, kuće, ploče ili križa.*⁴⁷ U udžbenicima za srednje strukovne škole na srpskom i hrvatskom jeziku navode se: *ploče, sanduci stubovi, krstače,*⁴⁸ zatim *ploče ili sarkofazi.*⁴⁹ Nešto opširniju razradu oblika stećaka donosi udžbenik za srednju strukovnu školu na bosanskom jeziku navodeći dvije skupine stećaka: *položeni i uspravni kameni monoliti. Uspravno postavljeni spomenici imaju nekoliko varijanti: stela, cipus, stup (obelisk) i nišan. Najveći broj stećaka pripada vrsti položenih monolita, to su: ploča, sanduk i sarkofag. Na području Bosne*

⁴¹ Birin/Šarlija 2009, 148; Bekavac/Šarlija 2009, 146.

⁴² Bešlagić 2004, 13-14.

⁴³ Lovrenović 2009, 18, 252-254.

⁴⁴ Mihaljčić 2012, 203.

⁴⁵ Službeni glasnik BiH br. 3/16, 6, 10-13.

⁴⁶ Hasičić 2010, 114.

⁴⁷ Birin et al. 2016, 124.

⁴⁸ Simanić/Mastilović 2007, 113.

⁴⁹ Bekavac/Šarlija 2009, 146.

*najviše je ploča.*⁵⁰ Ovdje je interesantno primijetiti navođenje tipično antičkih sepulkralnih oblika kao što su stela i cipus, te nišana koji se vezuje za osmanski period. Očigledno se radi o nevještom preuzimanju tumačenja iz historiografije o korištenju motiva sa stećaka za ukrašavanje prvih nišana na prostorima Bosne neposredno nakon osmanskog osvajanja i širenja islama, čime se vjerovatno željelo ukazati na kontinuitet sepulkralne tradicije.⁵¹ Također je vrlo indikativno da je u ovako detaljnoj klasifikaciji oblika potpuno izostalo navođenje krstače.

Motivi i ukrasi na stećcima su također dosta detaljno opisani u pojedinim udžbenicima. Saznajemo da su *ukrašeni različitim biljnim, životinjskim i figurativnim motivima te natpisima i simbolima.*⁵² Udžbenici na bosanskom jeziku donose i detaljniju klasifikaciju ornamenata na: *socijalni simboli (grbovi, figure životinja, ljiljani i rozete), vjerski simboli (križ, solarni znakovi, polumjesec, zvijezda, svastika), figuralne predstave (portreti pokojnika, scene kola, bojne igre, lov) i čisti ornamenti (arhitektonski, biljni i geometrijski motivi).*⁵³ U drugim udžbenicima se spominju *scene iz lova, kolo, viteški turniri, dvoboji, ratnici sa oružjem, portreti pokojnika, jednostavni geometrijski ukrasi,*⁵⁴ *prikazi oruđa i oružja.*⁵⁵ Neki od autora spominju i natpise.⁵⁶ Pored nabrojanih simbola, smatramo da je mnogo bitnije objašnjenje šta svi ti simboli znače, odnosno da *govore o shvatanjima srednjovjekovnog čovjeka,*⁵⁷ *da sve što je okruživalo onovremenike, nalazilo je izraz na ovim nadgrobnim spomenicima*⁵⁸ *te da ukrasi na stećcima govore o pogledu tadašnjih ljudi na svijet, prolaznosti života, običajima koje su poštovali za života.*⁵⁹ Kurtović i Hasičić slažu se u ocjeni da *mnogi od simbola, natpisa i motiva sa stećaka nisu do danas razjašnjeni*⁶⁰ *odnosno da njihova značenja i poruke često nisu u potpunosti jasni.*⁶¹ Generalna ocjena je da su neki od sadržaja možda i preopširni za uzrast djece u osnovnoj školi. Navedeni podaci i spomenute klasifikacije oblika i motiva su zasigurno mogle biti popraćene vizualnim materijalima koji

⁵⁰ Hadžiabdić et al. 2013, 163.

⁵¹ Lovrenović 2009, 29, 61.

⁵² Hasičić 2010, 115.

⁵³ Kurtović/Hajrulahović 2007, 180; Dervišagić et al. 2010, 111; Hadžiabdić et al. 2013, 163, iako se kod posljednje dvojice raspored motiva unutar pojedinih grupa nešto razlikuje, pogotovo jer polumjesec i zvijezdu smještaju u socijalne umjesto u vjerske simbole.

⁵⁴ Mihaljčić 2017, 143, 183; Mihaljčić 2012, 203.

⁵⁵ Birin/Šarlija 2009, 147; Bekavac/Šarlija 2009, 146.

⁵⁶ Hasičić 2010, 114; Birin et al. 2016, 123; Dervišagić et al. 2010, 111; Mihaljčić 2017, 143; Mihaljčić 2012, 203; Simanić/Mastilović 2007, 113.

⁵⁷ Kurtović/Hajrulahović 2007, 114.

⁵⁸ Mihaljčić 2017, 143.

⁵⁹ Hasičić 2010, 114.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Kurtović/Hajrulahović 2007, 114.

bi učenicima približili ovu apstraktnu materiju ili su pak, fotografije u tekstu mogle biti bolje iskorištene s pojašnjenima o kojem obliku stećka se radi i kojem motivu.

Čiji su stećci?

Možda i najkontroverznije pitanje od svih koja smo postavili u ovoj analizi je pitanje čiji su stećci. Upravo je ovo pitanje predstavljalo motiv za nastanak ovog rada i ono što je kao odgovor na njega kroz niz radova davao pokojni profesor Lovrenović. Znajući koliko su ranije analize udžbenika i nastavnih planova i programa bile jedinstvene u ocjeni da su jednostrani, monoperspektivni, isključivi za prikaze drugih nacionalnih grupa, te da svaka od nacionalnih grupa ima različito viđenje nacionalne historije i težnju dokazivanja srpskog ili hrvatskog karaktera srednjovjekovne Bosne, odnosno kontinuiteta srednjovjekovnih kulturnih tradicija u osmanjskom periodu,⁶² željeli smo vidjeti koliko su stećci instrument za to dokazivanje. Nažalost, samo dva udžbenika daju odgovor na ovo pitanje. U udžbeniku za drugi razred gimnazije na bosanskom jeziku se navodi: *Nejasno je kome bi se mogli pripisati. Najraširenije je mišljenje da pripadaju svim vjernicima u srednjovjekovnoj Bosni.*⁶³ Udžbenik za srednje strukovne škole na srpskom jeziku nešto je konkretniji: *Osim pripadnika crkve bosanske stećke su pravili i pravoslavci i katolici.*⁶⁴

To što svi ostali udžbenici ostaju nijemi na navedeno pitanje otvara prostor za dalje manipulacije historijskim podacima. Iščitavajući tekstove svih udžbenika koji se nalaze pod naslovom stećci, odnosno kultura srednjovjekovne bosanske države, u većini se može prepoznati ideja da su stećci zaista osobenost njene kulture, originalni fenomen itd. Na momenat smo bili pozitivno iznenađeni da ne postoji problem i da su stećci prikazani kao kulturno-historijska vrijednost Bosne i Hercegovine.

Međutim, posmatrajući širu sliku možemo naći potvrdu težnjama da se srednjovjekovna bosanska država u svojim korijenima prikaže prije svega kao hrvatska ili srpska. Tako naprimjer u uvodnom dijelu lekcije Srednjovjekovna Bosna i Hum u udžbeniku za sedmi razred na hrvatskom jeziku navodi se: *Materijalni ostaci prapovijesnih kultura pokazuju da je bosanski teritorij činio jedinstvenu kulturnu i geografsku cjelinu zajedno sa teritorijem današnje Hrvatske. Dolinama bosanskih rijeka vodili su glavni putovi iz Panonije i Podunavlja prema Jadranu. (...) Tim istim putovima u novu su domovinu stigli i Hrvati čiji se jedan dio na putu prema Dalmaciji zaustavio u Bosni i tu naselio. Početni dio srednjovjekovne bosanske povijesti na taj je način usko vezan za Hrvatsko kraljevstvo. (...) Od početka XII. stoljeća Bosna je započela svoj samostalan razvitak, a na njezinom su se čelu nalazili vladari hrvatskog roda.*⁶⁵

⁶² Radušić 2009, 1-7; Soldo et al. 2017, 43-46, 121-177.

⁶³ Kurtović/Hajrulahović 2007, 180.

⁶⁴ Šobot et al. 2010, 82.

⁶⁵ Birin et al. 2016, 117.

Samim time sve što je dalje napisano u navedenoj lekciji, a tu su i stećci, ostaje obilježeno hrvatskom pripadnošću. Drugi primjer nalazimo u udžbeniku za sedmi razred na srpskom jeziku, gdje se potpuno isti tekst o stećcima pojavljuje u dvije lekcije, odnosno pod dva naslova, prvi je *Srednjovjekovna kultura u Bosni*,⁶⁶ a drugi je *Srednjovjekovna kultura kod Srba*,⁶⁷ čime se faktički stećci pripisuju srpskoj kulturi.

Stećci u slici

Stećci su i zastupljen likovni element u udžbenicima historije. S obzirom na to da se u svim udžbenicima najvećim dijelom obrađuje period srednjeg vijeka, motiv stećka je korišten čak i na naslovnica udžbenika. Najviše reproduciran je stećak iz Radimlje s portretom pokojnika koji drži visoko podignutu ruku,⁶⁸ odnosno fotografija nekropole na Radimlji kod Stoca.⁶⁹ Kod Kurtovića se na naslovnici pojavljuje i stećak Gosta Milutina, koji srećemo i u udžbeniku,⁷⁰ a na naslovnici udžbenika za srednje strukovne škole na bosanskom jeziku dat je motiv stećka iz Donje Zgošće.⁷¹ I u samim udžbenicima najviše su korištene fotografije stećka iz Donje Zgošće kod Kaknja,⁷² kao i stećci iz Radimlje kod Stoca.⁷³ U udžbenicima se pojavljuju i stećci sa različitim motivima, ali nije navedeno s koje nekropole potiču.⁷⁴ Fotografije uglavnom imaju funkciju da ilustruju priču koja se donosi o stećcima i nisu iskorištene kao historijski izvor koji se može analizirati uz adekvatno postavljena pitanja. Neke od fotografija su dosta sitne da bi se na njima uočili svi detalji i bogatstvo motiva koje se željelo prikazati.

Zanimljivosti o stećcima

Osim pobrojanih podataka koje analizirani udžbenici donose, izdvojili smo i niz drugih podataka koje možemo svrstati u zanimljivosti o stećcima. Prije svega tu su nazivi za stećke, odnosno nekropole stećaka. Autori negdje navode da ih *izvori spominju pod imenom "bilig", "kami" (kamen), "kuća", "zlamenije"*,⁷⁵ a u literaturi

⁶⁶ Mihaljčić 2017, 143.

⁶⁷ Ibid., 183.

⁶⁸ Dervišagić et al. 2010; Šobot et al. 2010.

⁶⁹ Mihaljčić 2012; Kurtović/Hajrulahović 2007.

⁷⁰ Kurtović/Hajrulahović 2007, 175.

⁷¹ Hadžiabdić et al. 2013, 162.

⁷² Birin/Šarlija 2009, 148, u ovom slučaju je samo navedeno da je stećak u Zemaljskom muzeju u Sarajevu bez podatka o njegovom porijeklu; Hasičić 2010, 114; Mihaljčić 2012, 203; Mihaljčić 2017, 185; Mihaljčić 2012, 203.

⁷³ Mihaljčić 2017, 143; Dervišagić et al. 2010, 110; Šobot et al. 2010, 82; Hasičić 2010, 114; Kurtović/Hajrulahović 2007, 159 i 179; Hadžiabdić et al. 2013, 162.

⁷⁴ Kurtović/Hajrulahović 2007, 179; Hasičić 2010, 114; Dervišagić et al. 2010, 111; Birin et al. 2016, 125, gdje je data fotografija stećka iz okoline Imotskog bez navođenja o kojoj se nekropoli radi.

⁷⁵ Hasičić 2010, 113; Dervišagić et al. 2010, 110; Kurtović/Hajrulahović 2007, 179; Mihaljčić 2012, 203.

kao *mramorovi, mašeti, grčki grobovi, stare grobnice*.⁷⁶ Interesantno je objašnjenje za naziv kuća koji *najvjernije objašnjava motiv nastanka stećaka. Nastali iz želje da sačuvaju uspomenu na pokojnika, stećci su obilježavali njegovu posljednju kuću. Zato su klesani u obliku kuća, ili se kuća urezivala na njima.*(...)⁷⁷

Za nekropole stećaka navode se nazivi *grčka groblja* i daje se objašnjenje da je *to posljedica vjerovanja da stećci pripadaju davnim vremenima, mada pod njima Grci nisu sahranjivani. To je i posljedica činjenice da je narod zaboravljao njihovo porijeklo.* (...)⁷⁸ Također navodi se i primjer naziva *svatovsko groblje* koji *krije legendu o tragičnom sukobu svatova sa suparničkom grupom.*⁷⁹

Važnom nalazimo i poruke o uništavanju stećaka, doduše kontradiktorne, jer jedan autor smatra da je: *Predanje o njihovoj čudotvornoj moći spasilo (stećke) od uništenja, jer su stećci mogli da posluže kao pogodan građevinski materijal,*⁸⁰ dok drugi autor navodi: *Nekada ih je bilo jako mnogo ali su vremenom mnogi uništeni ili iskorišteni u izgradnji drugih objekata.*⁸¹

O samim majstorima koji su izrađivali stećke Mihaljčić navodi: *Umjetnost stećaka savremena je prefinjenoj umjetnosti renesanse, čiji su se tvorcii oslanjali na antičke uzore. (...) Nasuprot umjetnicima renesanse, stoji neškoolovani majstor-kovač, kome je izrada i oblikovanje stećaka svakako sporedno zanimanja. Zato su stećci najneposredniji i najbolji izraz shvatanja onovremene sredine.*⁸² S druge strane, u udžbeniku za drugi razred gimnazije na bosanskom jeziku navedeni su majstori čija imena donose izvori, odnosno natpisi sa stećaka: *Grubač, Radič, Pribil, Boško Sejunović, Milgost, Mileta Krilić, Milić i Radoje.*⁸³

Neki od autora iskoristili su natpis sa stećka Vignja Miloševića iz Kočerina kod Mostara kao historijski izvor za analizu,⁸⁴ s tim što je kod Mihaljčića naveden cjelovit podatak o porijeklu stećka, dok se kod Hasičića ovaj podatak ne navodi i tekst natpisa je znatno smanjen. Interesantna je ideja za praktični zadatak u učionici da učenici izrade modele stećaka i naprave malu nekropolu.⁸⁵

Među zanimljivostima spomenut ćemo i navođenje teksta hrvatskog književnika Miroslava Krleže o stećcima: *...neka oprostí gospođa Evropa samo Bosna ima spomenike*

⁷⁶ Dervišagić et al. 2010, 110; Hadžiabdić et al. 2013, 162.

⁷⁷ Mihaljčić 2012, 203.

⁷⁸ Kurtović/Hajrulahović 2007, 180.

⁷⁹ Mihaljčić 2012, 203.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Hasičić 2010, 113.

⁸² Mihaljčić 2012, 203.

⁸³ Kurtović Hajrulahović 2007, 180.

⁸⁴ Hasičić 2010, 116; Mihaljčić 2017, 185.

⁸⁵ Hasičić 2010, 116.

*Stečke. Šta su stećci? Oličenje gorštaka Bosanca! Šta radi Bosanac na stečku? Stoji uspravno! Digao glavu, digao ruku! Ali nigdje, nigdje nikad niko nije pronašao stećak na kome Bosanac kleči i moli. Na kom je prikazan kao sužanj*⁸⁶ čime su autori očigledno željeli pojačati patriotski osjećaj kod učenika spram stećaka i Bosne u cjelini.

Iako je većina udžbenika napisana i odobrena nakon 2009. godine kada je počeo sam proces kandidiranja stećaka na upis na listu UNESCO svjetske kulturne baštine, a neki od udžbenika su nastali i poslije samog upisa, nijedan od njih to ne spominje, čak ni kao zanimljivost, što je veliki (namjeran ili slučajan) propust.

Preporuka umjesto zaključka

Iz provedene analize mogli smo vidjeti šarolik pristup predstavljanju stećaka. Negdje je dato i više informacija nego što treba, ponekad s puno više zanimljivosti nego bitnih podataka. Očigledno da su kriteriji koji su vodili autore bili različiti. Na kraju krajeva oni u mnogome zavise od sadržaja i ciljeva formulisanih u nastavnim planovima i programima. Možemo primijetiti da su sadržajno aktuelni udžbenici nešto umjereniji od onih s kraja devedesetih godina u kojima su jasno vladale ideologizacija i stereotipi u cilju razvijanja ne historijskog mišljenja, već mitske svijesti.⁸⁷ Težnja da se historija Bosne prikaže našom ili relativizuje u korist isticanja njene pripadnosti jednom narodu i dalje je prisutna, ali u nešto umjerenijem obliku. Na primjeru stećaka, kao teme koja nije vojno-politička, već izrazito kulturno-socijalna, ipak se prelamaju ideologizacije putem selektivnog predstavljanja činjenica, tj. namjernog izostavljanja podataka koji ne govore u korist "nacionalne" historije/istorije/povijesti. Nešto što bi trebalo biti zajednička vrijednost, primjer kulturno-historijske baštine koja prelazi vjekovne granice između susjeda, koja je interkonfesionalna, koja je u skladu s evropskim sepulkralnim običajima tog vremena, a opet originalna u svom izrazu, ipak je izloženo politizacijama, površnom predstavljanju, relativizacijama itd. Kada u nastavne planove i programe bude implementirano ono što je predviđeno okvirnim zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini, a to je "razvijanje svijesti o pripadnosti državi Bosni i Hercegovini, vlastitoj kulturnoj samosvijesti, jeziku i naslijeđu, na način sukladan civilizacijskim tekovinama, upoznavajući i uvažavajući druge i drugačije, poštujući različitosti i njegujući međusobno razumijevanje, trpeljivost i solidarnost među svim ljudima, narodima i zajednicama u Bosni i Hercegovini i svijetu"⁸⁸ i kada teme iz društvene i kulturne historije budu značajnim dijelom zastupljene u sadržaju nastavnih programa, a sam proces tumačenja bude baziran na univerzalnim vrijednostima, onda ćemo vjerovatno imati pravu sliku o stećcima.

⁸⁶ Dervišagić et al. 2010, 111.

⁸⁷ Agičić 2003, 139-160.

⁸⁸ Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju, čl. 3, stav d, *Službeni glasnik BiH* 18/03.

Izvori i literatura

- Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju, Službeni glasnik BiH 18/03.
- Zajedničke jezgre nastavnih planova i programa za historiju definirane na ishodišta učenja, Službeni glasnik BiH br. 3/16.
- Preporuka Vijeća Evrope o podučavanju istorije u Evropi dvadeset prvog vijeka. Preporuka REC(2001)15, <https://rm.coe.int/16804bcc5d>
- Dokumentacija o stećcima – UNESCO web stranica, <http://whc.unesco.org/en/list/1504/documents/>

- *Agičić, D.* 2003, Bosna je... naša! Mitovi i stereotipi o državnosti, nacionalnom i vjerskom identitetu te pripadnosti Bosne u novijim udžbenicima povijesti, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Zbornik radova, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2003, 139-160.
- *Bekavac, S. / Šarlija, T.* 2009, *Hrvatska i svijet 1*, udžbenik za 1. razred četverogodišnje strukovne škole, Alfa Zagreb, 2009.
- *Bešlagić, Š.* 2004, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo 2004.
- *Birin, A. / Rozić, M. / Šarlija, T.* 2016, *Povijest*, udžbenik za 7. razred devetogodišnje osnovne škole, 2. izdanje, Alfa Mostar, Mostar 2016.
- *Birin, A. / Šarlija, T.* 2009, *Povijest 2*, udžbenik za 2. razred gimnazije, Alfa, Zagreb 2009.
- *Dervišagić, E. / Hadžiabdić, H. / Mulić, A. / Mehić, V.* 2010, *Historija*, Udžbenik za sedmi razred devetogodišnje osnovne škole, Bosanska knjiga, Sarajevo 2010.
- *Forić Plasto, M. / Đelmo, M.* 2018, *Dubravko Lovrenović, Bibliografija, Radovi FF, Knjiga 5*, Sarajevo 2018, 21-32.
- *Hadžiabdić, H. / Dervišagić, E. / Mulić, A. / Mehić, V.* 2013, *Historija*, udžbenik za srednje tehničke i stručne škole, Bosanska knjiga, Sarajevo 2013.
- *Hasičić, A.* 2010, *Udžbenik za 7. razred devetogodišnje osnovne škole*, Sarajevo Publishing, Sarajevo 2010.
- *Karge, H. / Batarilo, K.* 2008, *Reforma nastave historije u Bosni i Hercegovini Modernizacija udžbenika historije u BiH: od uklanjanja uvredljivog sadržaja iz udžbenika u toku 1999. godine do nove generacije udžbenika u školskoj 2007./2008. godini*, Georg Eckert Institut, Braunschweig 2008.
- *Karge, H. / Batarilo, K.* 2009, *Guidelines guiding history textbook production? Norms and practices of history textbook policy in Bosnia and Hercegovina*, in: *>Transition< and the Politics of History Education in Southeastern Europe*

- (Ed. Augusta Dimou), Eckert. Die Schriftenreihe Studien des Georg-Eckert-Instituts zur internationalen Bildungsmedienforschung, Bd. 124, V&R unipress, Göttingen 2009, 307-356.
- *Katz, V.* 2015, Analiza udžbenika historije u Bosni i Hercegovini (8. i 9. razred osnovne škole, 4. razred gimnazije i 1. i 2. razred stručnih škola), u: Udžbenici istorije u post-konfliktnim društvima: Obrazovanje za pomirenje?, Forum za tranzicionu pravdu, 5, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2015, 52-63.
 - *Kurtović, E. / Hajrulahović, S.* 2007, Historija-Istorija-Povijest, udžbenik sa historijskom čitankom za drugi razred gimnazije, Sarajevo Publishing, Sarajevo 2007.
 - *Lovrenović, D.* 2009, Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka, Rabic, Sarajevo 2009.
 - *Lovrenović, D.* 2013, Kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja u svjetlu interkonfesionalizacije stećaka (O jednom modelu promjene historijskog pamćenja), Godišnjak CBI, knj. 42, ANUBiH, Sarajevo 2013, 103-130.
 - *Симанић, С. / Мамтиловић, Д.* 2007, Историја за 1. разред средњих стручних школа (за занимања пословно-правни техничар, туристички техничар и угоститељско-кулинарски техничар), Завод за уџбенике и наставна средства Источно Сарајево, Источно Сарајево 2007.
 - *Михалчић, Р.* 2012, Историја за 2. разред гимназије општег и друштвенојезичког смјера, Завод за уџбенике и наставна средства Источно Сарајево, Источно Сарајево 2012.
 - *Михалчић, Р.* 2017, Историја за 7. разред основне школе, Завод за уџбенике и наставна средства Источно Сарајево, Источно Сарајево 2017.
 - *Pingel, F.* 2017, A Clash of Communication? Intervening in Textbook Writing and Curriculum Development in Bosnia and Herzegovina After the War of 1992–1995 in: History Education and Conflict Transformation, Social Psychological Theories, History Teaching and Reconciliation (Eds. Psaltis, Charis, Carretero, Mario, Cehajic-Clancy, Sabina), Palgrave Macmillan, 2017, 231-255.
 - *Pingel, F.* 2009, From Ownership to Intervention – or Vice Versa? Textbook Revision in Bosnia and Herzegovina, in: >Transition< and the Politics of History Education in Southeastern Europe (Ed. Augusta Dimou), Eckert. Die Schriftenreihe Studien des Georg-Eckert-Instituts zur internationalen Bildungsmedienforschung, Bd. 124, V&R unipress, Göttingen 2009, 251-306.
 - *Radušić, E.* 2009, Teaching history in Bosnia and Herzegovina with a comment to the significance of teaching plan and program and their characteristics, History Curricula Analysis, EUROCLIO/EUROCLIO-HIP 2009. (<http://cliohipbih.ba/materijali/topic/bridging-histories-2/>)

- *Stradling, R.* 2003, Kako predavati historiju Evrope 20. vijeka, Projekat “Učenje i nastava historije Evrope dvadesetog vijeka” Vijeće za kulturnu saradnju, Izdavaštvo Vijeća Evrope 2003.
- *Soldo, A. / Salibašić, A. / Marshall, A. / Šabotić, D. / Radušić, E. / Bičo, F. / Forić, M. / Ibrahimović, N. / Hadžiabdić, N. / Veličković, N. / Buljević, S. / Popov-Momčinović, Z. / Smajić, Z.* 2017, Obrazovanje u BiH : čemu (ne) učimo djecu? : analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama, Sarajevo : Mas media : Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, Sarajevo 2017.
- *Шобот, М. / Штрбац, Б. / Заховић, Е.* 2010, Историја за 1. разред средњих стручних школа (осим занимања пословно-правни техничар, туристички техничар и угоститељско-кулинарски техничар), Завод за уџбенике и наставна средства Источно Сарајево, Источно Сарајево 2010.
- *Trbić, Dž.* (ur.) 2007, *Čemu učimo djecu?* : obrazovanje u Bosni i Hercegovini : analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta / Fond otvoreno društvo, Promente, Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, Sarajevo 2007.

Melisa Forić Plasto

Medieval tombstones – Stećci in contemporary history textbooks of Bosnia and Herzegovina

Summary

In a country where system of education is organized on the principles of nationality with three parallel and mutually almost completely exclusive educational systems we were interested to see how the medieval tombstones – stećci are presented in curricula and in history textbooks currently in use. To what extent are the theses from contemporary historiography transferred to the textbooks and are the stećci presented as a cultural-historical and common value?

The analysis shows that there is quite a colorful approach in presenting stećci. Based on the textbooks contents several questions have been raised and we look at their answers: what are stećci? How many of them exist? Where do they exist? When have they been made? How are they shaped and ornamented? Who do they belong to? Somewhere more information is given than needed, and sometimes with more interesting news than important information. Obviously textbook authors have had different criteria in writing the textbooks. After all the criteria depends on the content and aims defined in the curricula. By the interpretation analysis we can notice that textbooks currently in use are more temperate than the textbooks from the 1990's where the ideology and stereotypes were aimed to develop not historical consciousness but mythic knowledge.

The example of stećci as a topic which is not military-political but socially-cultural we can see that ideologies are crossed by the selective presentations, intentional omit of the information which are not speak in favor of the “national” history. Something that is supposed to be mutual value, example of the cultural-historical heritage which crosses the borders among the neighbors, which is inter-confessional, connected with European medieval sepulchral traditions but original in its expression is exposed to the politization, superficial interpretation and relativization. When the aims of education defined by the frame law of primary and high school education in Bosnia and Herzegovina “developing awareness of belonging to the state of Bosnia and Herzegovina, own cultural self-consciousness, language and heritage in accordance to the legacy of civilization, understanding and respecting others and different, respecting differences and cultivate mutual understanding, tolerance and solidarity among all people, nations and communities in Bosnia and Herzegovina and world”, and when topics of social and cultural history would be more included in curricula, and process of interpretation based on human values then we will have proper picture of stećci.